

Listopad 2022 r.

The Global State of Tobacco Harm Reduction 2022: The Right Side of History

Niniejszy dokument informacyjny, przygotowany na podstawie *The Global State of Tobacco Harm Reduction 2022: The Right Side of History*, przygląda się początkom redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu: kiedy, w jaki sposób i z jakiego powodu zrodziło się wspomniane podejście? Kiedy ustalono, że choroby związane z paleniem nie są wywoływane przez nikotynę, ale przez tysiące substancji chemicznych uwalnianych podczas spalania tytoniu? Kto rozpoczął poszukiwania bezpieczniejszych metod zażywania nikotyny – i dlaczego było tak wiele fałstartów? W jaki sposób sami konsumenci nikotyny wpłynęli na rozwój bezpieczniejszych produktów, a także redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu? Jak na zmiany związane z zażywaniem nikotyny zareagowały organizacje zajmujące się zdrowiem publicznym oraz ograniczaniem konsumpcji tytoniu?

Czy nie przegapimy okazji na ostateczne rozprawienie się z paleniem, pozostawiając przemysł tytoniowy w rękach spółek czerpiących zyski ze sprzedaży tradycyjnych papierosów?

Przełomowy potencjał redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu poprzez zażywanie bezpieczniejszych wyrobów tytoniowych

W wyniku globalnego kryzysu zdrowia publicznego spowodowanego paleniem tytoniu co roku umiera osiem milionów osób. To więcej niż łączna liczba zgonów wywołanych HIV/AIDS, gruźlicą i malarią. Ten problem nieproporcjonalnie dotyka populacji wielu krajów o niskim i średnim dochodzie, a także grup szczególnie zagrożonych i zaniedbywanych w krajach o wysokim dochodzie.^{i, ii} Pomimo znacznych inwestycji i wysiłków podejmowanych przez dziesięciolecia, międzynarodowe działania na rzecz ograniczania konsumpcji tytoniu utknęły w martwym punkcie: całkowita liczba palaczy na całym świecie utrzymuje się na stałym poziomie 1,1 miliarda przez ostatnie dwie dekady.ⁱ

Do przełomu XXI wieku większość palaczy miała niewielki wybór: rzucić palenie albo nastawić się na duże prawdopodobieństwo choroby lub wczesnej śmierci. Na szczęście teraz mogą skorzystać z opcji, które wcześniej były niedostępne. **Redukcja szkód wywołanych paleniem tytoniu** skłania palaczy, którzy nie są w stanie albo nie chcą zaniechać zażywania nikotyny, do przerzucenia się na znacznie bezpieczniejsze wyroby nikotynowe, takie jak e-papierosy, beztytoniowe woreczki nikotynowe, snus w stylu szwedzkim oraz produkty tytoniowe oparte na podgrzewaniu tytoniu.

Dopiero w ciągu ostatnich dwóch dziesięcioleci na rynku pojawiło się wiele bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych, potwierdzono też ich mniejszą szkodliwość w porównaniu do dalszego palenia papierosów.ⁱⁱⁱ Według oszacowań GSTHR, bezpieczniejsze wyroby tytoniowe stosowane są już przez 112 milionów ludzi,^{iv} i to pomimo faktu, że w wielu państwach są objęte zakazami, choć zabójcze papierosy nadal są powszechnie dozwolone. Przełomowy potencjał bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych – dla zdrowia publicznego, władz i organów regulacyjnych, a także dla interesów handlowych – jest znaczny i nie został jeszcze osiągnięty w pełni. Jednak w jaki sposób i kiedy zaczął wyłaniać się przełomowy potencjał redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu?

Geneza redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu

Choć ludzie palą tytoń od tysięcy lat, masowa komercjalizacja palenia rozpoczęła się wraz z wynalezieniem zwijarki do papierosów w latach 80. XIX wieku.^v To, jak bardzo palenie papierosów zagraża zdrowiu, stało się oczywiste już w latach 50. XX wieku, a w latach 60. rozpoczęto wysiłki mające na celu zachęcenie palaczy do rzucenia nałogu.^{vi, vii} W latach 1971–1998 Światowe Zgromadzenie Zdrowia, organ decyzyjny Światowej Organizacji Zdrowia, przyjęło 17 rezolucji związanych z różnymi aspektami ograniczania konsumpcji tytoniu.^{viii} W 1996 r. rozpoczął się proces, który w 2003 r. ostatecznie zakończył się uchwaleniem ramowej konwencji o ograniczeniu użycia tytoniu, pierwszego międzynarodowego traktatu pod auspicjami WHO.^{ix}

Już w latach 70. XX wieku naukowcy zajmujący się zagadnieniami zdrowia wyraźnie wykazali, że zażywanie nikotyny stanowi podstawową motywację do palenia tytoniu, ale sama nikotyna nie wywołuje najpoważniejszych szkód związanych z paleniem.^x Uczeni z Wielkiej Brytanii, m.in. Michael Russell i Martin Jarvis, oraz klinicysta Brad Rodu z USA, zauważyli, że niektóre formy dostarczania nikotyny, takie jak tabaka, snus i tytoń bezdymny, nie tylko są mniej szkodliwe dla zdrowia niż palenie, ale też smakują konsumentom, co skłoniło ich do rozważenia potencjalnych korzyści płynących z zachęcania palaczy do przerzucenia się na wspomniane wyroby.^{xi-xiv}

Przykład Szwecji, w której począwszy od lat 80. XX wieku zaczęto obserwować substytucję papierosów pasteryzowanym snusem, to epidemiologiczny dowód na wielką skalę, potwierdzający korzyści dla zdrowia populacji, płynące z przerzucenia się z papierosów na mniej szkodliwe wyroby tytoniowe.^{xv, xvi, xvii} Termin „redukcja szkód” został ukuty w latach 80. XX wieku. Zaczęto nim określać pragmatyczne formy wsparcia, mające na celu redukcję negatywnego wpływu na zdrowie wywołanego przez zażywanie substancji lub aktywność seksualną u szczytu kryzysu spowodowanego HIV/AIDS.^{xviii} W 1997 roku badacze zajmujący się tytoniem zaczęli odwoływać się do „redukcji szkód” w literaturze dotyczącej palenia i zagrożeń związanych z tytoniem.^{xix}

W odpowiedzi na rosnące obawy o zdrowie i zmniejszone zaufanie konsumentów, przez cały XX wiek firmy tytoniowe wielokrotnie starały się opracować i intensywnie wypromować „bezpieczniejsze” formy papierosów. Oferowane produkty nadal były śmiertelnie niebezpieczne, a koncerny tytoniowe zdawały sobie z tego sprawę. Różnorodne oszustwa stosowane przez branżę zostały ujawnione w latach 90. XX wieku, co wiązało się ze znacznymi konsekwencjami prawnymi i finansowymi. Ostatecznie wysiłki przemysłu tytoniowego mające na celu znaczne zmniejszenie szkodliwości palenia tytoniu zakończyły się niepowodzeniem. Brak realnych, bezpieczniejszych produktów oraz ogromna i wciąż rosnąca baza konsumentów sprawiły, że dalsza sprzedaż papierosów była bezdyskusyjnie opłacalna.

Indywidualni innowatorzy zainicjowali działania, które doprowadziły do powstania nowoczesnych bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych

Wiele z innowacji, które otworzyły furtkę dzisiejszym bezpieczniejszym wyrobom nikotynowym, zostało zapoczątkowanych przez ludzi spoza środowiska akademików zajmujących się zdrowiem publicznym, czy też żadnej zysków branży tytoniowej. Kilka osób, które motywowała własna chęć rzucenia palenia, wprowadziło szereg innowacji, które ostatecznie doprowadziły do powstania współczesnych e-papierosów.

W 1963 roku Herbert Gilbert, absolwent kierunku zarządzanie i były żołnierz z Pensylwanii, który palił kiedyś 40 papierosów dziennie, zgłosił patent na „bezdymnego papierosa bez tytoniu”.^{xx} Było to urzą-

dzenie zasilane bateriami, zawierające pozbawiony tytoniu wkład smakowy. Jednak produkt nigdy nie trafił na rynek. Pod koniec lat 70. amerykański lekarz dr Norman Jacobson pracował z jednym ze swoich pacjentów, Philem Rayem, inżynierem kosmicznym NASA i nałogowym palaczem, nad znalezieniem sposobu na przyjmowanie nikotyny drogą oddechową bez dymu. Jacobson i Ray pomyślnie przeprowadzili testy swojego plastikowego urządzenia zawierającego nasączony nikotyną papier do inhalacji – proces ten został określony terminem „vaping”. Produkt został wprowadzony na rynek w 1985 r. pod nazwą handlową „Favor”, ale problemy z zapewnieniem odpowiednich warunków przechowywania zmniejszyły jego wartość rynkową, a w 1987 r. został zakazany przez FDA.^{xxi}

Ostatecznie rozwiązanie przyszło z Chin. Na początku XXI wieku farmaceuta Hon Lik, nałogowy palacz, postanowił znaleźć bezpieczniejszy sposób zażywania nikotyny. Motywacją do podjęcia działań narodziła się, gdy u jego ojca, również palacza, zdiagnozowano raka płuc. W 2003 roku eksperymentował z piezoelektrycznym elementem emitującym ultradźwięki o wysokiej częstotliwości na potrzeby odparowania cieczy zawierającej nikotynę. Po wielu iteracjach projektu, Hon Lik opracował w końcu urządzenie wielkości papierosa, zawierające mały element grzewczy zasilany baterią. W wyniku waporyzacji płynu zawierającego nikotynę i substancje smakowe, powstawała para, która nadawała się do wdychania.

E-papieros Hon Lika rozpoczął cichą rewolucję w zakresie przyjmowania nikotyny w bezpieczniejszy sposób. Beijing Saybolt Ruyan Technologies – firma, dla której pracował Hon Lik – wprowadziła w 2004 roku na rynek chiński pierwsze e-papierosy, po uzyskaniu akceptacji Chińskiego Stowarzyszenia ds. Palenia i Zdrowia. Produkt zaczął cieszyć się popularnością, przynosząc firmie 13 milionów dolarów zysku w samym tylko 2005 roku.^{xxii} Bazując na technologii Hon Lika, w połowie pierwszej dekady XXI wieku w mieście Shenzhen w Chinach narodziła się nowa gałąź przemysłu. Rozpoczęto eksport produktów, a ludzie na całym świecie stopniowo zaczęli się do nich przekonywać.

Konsumenci nikotyny odgrywają kluczową rolę w rozwoju redukcji szkod wywołanych paleniem tytoniu

W pierwszej dekadzie XXI wieku tysiące ludzi zaczęło dzielić się na forach internetowych swoimi osobistymi doświadczeniami związanymi z przerwaniem się z palenia na e-papierosy. Utworzyły się społeczności tzw. vaperów, które wspierały się przez Internet, a także osobiście. Niektórzy konsumenci przyjęli aktywną rolę, ulepszając kupowane przez siebie e-papierosy i udostępniając swoje „mody” (modyfikacje) innym. Sprawni producenci z Chin, zwracający baczną uwagę na wymagania rosnącej bazy konsumentów, skomercjalizowali wiele z tych nowych innowacji z branży e-papierosów. Firmy produkujące e-papierosy zaczęły pojawiać się też w innych państwach.

Organy służby zdrowia i regulacyjne zaczęły zwracać uwagę na stosowanie e-papierosów i zastanawiać się, jak właściwie zareagować. Kiedy wydawało się, że wprowadzone regulacje mogą doprowadzić do ograniczenia dostępu do bezpieczniejszych produktów, przy jednoczesnym zachowaniu sprzedaży zwykłych papierosów, konsumenci zaczęli bronić swoich praw do stosowania produktów, które pomogły im rzucić palenie. Kluczowymi momentami, w których społeczności związane z e-papierosami skupiły się wokół swojego prawa do przerwania się na inny produkt, były konsultacje Brytyjskiej Agencji Regulacyjnej ds. Leków i Opieki Zdrowotnej (MHRA – Medicines and Healthcare Regulatory Authority) z 2010 roku oraz projekt dyrektywy Unii Europejskiej z 2013 roku dotyczącej wyrobów tytoniowych.^{xxiii, xxiv}

Opinie tysięcy osób, które skorzystały na przerwaniu się ze zwykłych papierosów, wpłynęły na kształt polityki przyjętej w 2010 i 2013 r. Te wczesne sukcesy udowodniły społeczności osób stosujących e-pa-

pierosy, że nie należy lekceważyć siły jednostek, które gromadzą się w słusznej sprawie. Indywidualne wysiłki mogły przyczynić się do rozwoju aktualnych, bardziej ustrukturyzowanych globalnych ruchów ochrony konsumentów.

Branża tytoniowa z opóźnieniem weszła w ten segment rynku i zasiała ziarno nieufności

Organizacje zajmujące się zdrowiem publicznym oraz ograniczaniem konsumpcji tradycyjnych wyrobów tytoniowych znalazły się przez rewolucję e-papierosową w niezręcznej sytuacji. To samo dotyczyło branży tytoniowej. W 2010 r. niektóre firmy tytoniowe dostrzegły zagrożenie ze strony bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych, które weszły na rynek i mogły odebrać im klientów. Biorąc pod uwagę dotychczasowe zachowanie branży, wzbudziło to uzasadnione obawy.

Faktem jest, że na ten moment miliony konsumentów zaczynają przerzucać się na bezpieczniejsze wyroby nikotynowe, by poprawić stan zdrowia. A jeśli otoczenie regulacyjne będzie temu sprzyjać, branża tytoniowa może zarobić na przereczeniu się na bezpieczniejsze produkty. Po raz pierwszy w historii wspomniane spółki oraz ich udziałowcy mają uzasadniony interes komercyjny, który współgra z celem dotyczącym zdrowia publicznego, jakim jest ograniczenie szkód związanych z paleniem. Pojawiło się też wielu innych producentów oferujących bezpieczniejsze wyroby nikotynowe, którzy nie wywodzą się z dawnej branży tytoniowej.

Zachwianie establishmentem zdrowia publicznego i ograniczania konsumpcji tytoniu

Liczba istotnych i niezależnych dowodów potwierdzających korzyści ze stosowania bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych w redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu szybko rośnie. Jednak wiele osób w sektorze zdrowia publicznego nadal nie przystosowało się do nowego krajobrazu. Co gorsza, niektóre organizacje zdrowia publicznego stosują tę samą taktykę wzbudzania „strachu, niepewności i wątpliwości” (FUD – *Fear, Uncertainty, Doubt*), za którą kiedyś słusznie krytykowano przemysł tytoniowy. Obejmuje to m.in. niechęć do uznania nowych dowodów naukowych, która w wielu przypadkach przeradza się w jawne szerzenie dezinformacji.

Nie ulega wątpliwości, że wszelkie nowe produkty i zwyczaje związane z zażywaniem nikotyny powinny przejść dokładną kontrolę i zostać poddane dyskusji. Jednak przyjmowanie postawy odruchowego sprzeciwu, połączonego z odrzucaniem dowodów lub brakiem chęci dyskusji na temat roli skutecznej redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu w zmniejszaniu liczby zgonów i chorób spowodowanych paleniem, doprowadziło do sytuacji, w której dogmaty przyćmiewają fakty. Wpływa to również na decyzje polityczne w sprawie ograniczania konsumpcji tytoniu podejmowane na najwyższym szczeblu międzynarodowym.

Podstawą tego stanu rzeczy jest zależność finansowa globalnych interwencji Światowej Organizacji Zdrowia w zakresie ograniczania konsumpcji tytoniu – a także powiązanych organizacji i kampanii – od środków z kieszeni indywidualnych filantropów. Michael Bloomberg, miliarder zajmujący się finansami, a także ambasador WHO ds. chorób zakaźnych, opowiada się za podejściem skupiającym się na abstynencji od nikotyny. Choć organizacja Bloomberg Philanthropies przeznaczająca środki na interwencje związane z redukcją szkód wywołanych zażywaniem innego rodzaju substancji, łąduje setki milionów dolarów w kampanie promujące zakaz zastosowania bezpieczniejszych wyrobów tytoniowych w re-

dukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu. Ta indywidualna, prywatnie prowadzona fundacja odgrywa dominującą rolę w ograniczaniu konsumpcji tytoniu na świecie.^{xxv}

Odpowiednie przepisy w kwestii bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych są korzystne dla zdrowia publicznego

Organy państwowe i zdrowia publicznego mają obowiązek wspomagać proces zapewnienia odpowiednich badań, metod weryfikacji i kontroli oraz przepisów dotyczących bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych, uniemożliwiając w ten sposób m.in. sprzedawanie ich dzieciom. Jednak przy ustalaniu przepisów regulujących zachowania jednostek należy rozważyć kluczowe prawa człowieka. Odpowiednie wyważenie kwestii praw jednostki a centralnie ustalanych korzyści jest w gruncie rzeczy trudne.

Ustanawiając i egzekwując przepisy, władzom państwowym i organizacjom międzynarodowym zależy przede wszystkim na ograniczaniu szkód i zagrożeń. Jednak w wielu krajach w 2022 roku sprzedaż znacznie bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych jest ograniczona lub wręcz zakazana, choć papierosy, najbardziej niebezpieczny sposób zażywania nikotyny, nadal są powszechnie legalne. W wielu przypadkach papierosy są nawet produkowane przez przedsiębiorstwa państwowe lub korzystające z pomocy państwa.

Osoby palące powinny mieć prawo dostępu do produktów, które w mniejszym stopniu zagrażają ich życiu i zdrowiu, i które, jak pokazują dowody, są jednymi z najskuteczniejszych metod rzucania nałogu. W tym celu na całym świecie powstają organizacje ochrony konsumentów, które odniosły dość istotne sukcesy, jeśli chodzi o utrzymanie wspomnianego prawa w niektórych krajach i regionach. Jednak ci ludzie są pozbawieni możliwości udziału w decyzjach na najwyższych szczeblach polityki międzynarodowej, które bezpośrednio wpływają na ich zdrowie. Ramowa konwencja o ograniczeniu użycia tytoniu wprawdzie mówi o redukcji szkód, ale w praktyce to podejście jest na ten moment ignorowane. W świetle aktualnej sytuacji związanej ze spożyciem nikotyny oraz biorąc pod uwagę podstawowe prawo człowieka do zdrowia, redukcja szkód może i powinna zostać uwzględniona zarówno w międzynarodowych, jak i krajowych wysiłkach na rzecz ograniczania konsumpcji tytoniu.^{xxvi}

Okazja na skończenie z paleniem jest w zasięgu ręki: nie pozwólmy jej się wymknąć

Redukcja szkód wywołanych paleniem tytoniu może doprowadzić do zaniechania tej praktyki. Jednak wiele osób traktuje to podejście z nieufnością. Wynika to w dużej mierze z podejrzliwości wobec firm z branży tytoniowej, które angażują się w produkcję niektórych bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych. Ta nieufność wynika również z szerzenia dezinformacji przez posiadające znaczne fundusze instytucje zajmujące się ograniczaniem konsumpcji tytoniu, które coraz częściej koncentrują się na zażywaniu nikotyny i paleniu papierosów.

Przepaść jest ogromna, a uwaga osób odpowiedzialnych za zdrowie publiczne i decydentów politycznych skupia się na różnych kwestiach, od roli redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu w rezygnacji z palenia, przez dalsze stosowanie nikotyny przez dorosłych konsumentów, po obawy, że bezpieczniejsze wyroby nikotynowe stanowią zagrożenie dla młodzieży. Debata toczy się dalej, a każdego dnia ponad miliard dorosłych ludzi nadal traci zdrowie w wyniku dostępu do powszechnie legalnego i najbardziej zabójczego sposobu przyjmowania nikotyny: papierosów.

Jednak prawda jest taka, że pojawiła się potężna siła, której nie da się zatrzymać. Na rynku jest już cała gama bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych, które nie tylko mają mniejszy wpływ na zdrowie, co zostało potwierdzone badaniami, ale też cieszą się popularnością wśród klientów. Niestety podziały polityczne i w świecie zdrowia publicznego blokują dalsze postępy.

Zakaz stosowania bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych, choć śmiertelnie niebezpieczne produkty do palenia pozostają w sprzedaży, jest zupełnie nielogiczny. Takie podejście w ostatecznym rozrachunku zawiedzie, przynosząc ze sobą te same niezamierzone konsekwencje, jak prohibicja alkoholowa i wojna z narkotykami. Papierosy stanowią podstawową działalność branży tytoniowej, która przy ponad miliardzie konsumentów pozostaje w sile. Może sobie pozwolić na obserwowanie, jak rozegra się spór o redukcję szkód wywołanych paleniem tytoniu.

Wprowadzenie skutecznych metod redukcji szkód, których koszt dla władz i agencji zdrowia publicznego byłby minimalny, mogłoby doprowadzić do wyplenienia nawyku palenia w ciągu jednego pokolenia. Alternatywą jest kontynuacja podejścia, które nieustannie zawodzi osoby najbardziej potrzebujące, a cena będzie liczona w milionach istnień ludzkich, które w innym wypadku dałoby się uratować.

Niniejszy dokument informacyjny GSTHR podsumowuje kluczowe przesłania raportu *The Global State of Tobacco Harm Reduction 2022: The Right Side of History*. Jest to już trzeci z raportów *Global State of Tobacco Harm Reduction* (GSTHR) wydawanych w cyklach dwuletnich. Został opublikowany 16 listopada 2022 r. Dalsze informacje na temat projektu globalnego stanu redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu *Global State of Tobacco Harm Reduction* oraz punktów ujętych w dokumencie informacyjnym, można uzyskać pod adresem info@gsthr.org

O nas: **Knowledge•Action•Change** (K•A•C) promuje redukcję szkód jako kluczową strategię zdrowia publicznego opartą na prawach człowieka. Zespół ma ponad czterdzieści lat doświadczenia w pracy nad redukcją szkód związanych z narkotykami, HIV, paleniem, zdrowiem seksualnym i więziennictwem. K•A•C prowadzi projekt *Global State of Tobacco Harm Reduction* (GSTHR), który zajmuje się mapowaniem rozwoju i zastosowania redukcji szkód wywołanych paleniem tytoniu, dostępności i działań regulacyjnych dotyczących bezpieczniejszych wyrobów nikotynowych, a także powszechności palenia i powiązanej z nim śmiertelności, w ponad 200 krajach i rejonach na całym świecie. Wszelkie informacje i bieżące dane można znaleźć na <https://gsthr.org>

Nasi sponsorzy: Projekt GSTHR jest współfinansowany przez *Foundation for a Smoke Free World*, niezależną organizację non-profit 501(c)(3) z USA, i zgodnie z przepisami prawa Stanów Zjednoczonych, musi działać niezależnie od swoich sponsorów. Zgodnie z warunkami umowy dofinansowania, Fundacja nie uczestniczyła w opracowywaniu treści projektu i wszelkich uzyskanych w jego ramach wyników.

Niniejszy dokument informacyjny został opracowany na podstawie raportu *The Global State of Tobacco Harm Reduction 2022: The Right Side of History*. W poniższej bibliografii wymieniliśmy wszystkie zewnętrzne źródła cytowane w głównym raporcie. Pełne szczegóły, wszystkie dokumenty źródłowe i dalsze informacje na temat kwestii poruszonych w niniejszym dokumencie informacyjnym, można znaleźć w pełnym raporcie pod adresem: <https://gsthr.org/resources/thr-reports/the-right-side-of-history/>

- i WHO. Tobacco. Key facts [Internet]. World Health Organization. 2022 [cytowane 27 wrzesień 2022]. Dostępne na: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/tobacco>
- ii England: Smoking responsible for twice as many cancers in lower income groups [Internet]. Cancer Research UK - Cancer News. 2021 [cytowane 27 wrzesień 2022]. Dostępne na: <https://news.cancerresearchuk.org/2021/08/03/england-smoking-responsible-for-twice-as-many-cancers-in-most-deprived-groups/>
- iii Shapiro H. Burning Issues: Global State of Tobacco Harm Reduction 2020. Chapter 4 [Internet]. London: Knowledge-Action-Change; 2020 [cytowane 18 luty 2021]. Dostępne na: <https://gsthr.org/resources/item/burning-issues-global-state-tobacco-harm-reduction-2020>
- iv GSTHR. 82 million vapers worldwide in 2021: the GSTHR estimate [Internet]. 2022 luty [cytowane 31 maj 2022]. (GSTHR Briefing Papers). Dostępne na: <https://gsthr.org/briefing-papers/82-million-vapers-worldwide-in-2021-the-gsthr-estimate/>
- v Kluger R. Ashes to Ashes: America's Hundred-Year Cigarette War, the Public Health, and the Unabashed Triumph of Philip Morris. 1st Vintage Books ed edition. New York: Vintage; 1997. 832 s.
- vi Smoking and health: A report of the Royal College of Physicians on smoking in relation to cancer of the lung and other diseases [Internet]. UK: Royal College of Physicians; 1962 [cytowane 26 wrzesień 2022]. Dostępne na: <https://www.rcplondon.ac.uk/projects/outputs/smoking-and-health-1962>
- vii Smoking and Health [Internet]. US: Public Health Service. Office of the Surgeon General; 1964 [cytowane 26 wrzesień 2022]. Dostępne na: <https://profiles.nlm.nih.gov/spotlight/nn/catalog.nlm.nlmuid-101584932X202-doc>
- viii Wipfli H. The Global War on Tobacco: Mapping the World's First Public Health Treaty [Internet]. Johns Hopkins University Press; 2015. Dostępne na: <https://books.google.pl/books?id=fwPHCQAAQBAJ>
- ix World Health Organization. WHO Framework Convention on Tobacco Control. Updated reprint 2004, 2005 [Internet]. maj 25, 2003. Dostępne na: <https://fctc.who.int/who-fctc/overview>
- x Graham JDP. Nicotine and Smoking. Br Med J. 24 październik 1970;4(5729):244.
- xi Russell MA, Jarvis MJ, Feyerabend C. A new age for snuff? Lancet. 1 marzec 1980;1(8166):474-5.
- xii Rodu B, Jansson C. Smokeless tobacco and oral cancer: a review of the risks and determinants. Crit Rev Oral Biol Med. 1 wrzesień 2004;15(5):252-63.
- xiii Kozłowski LT. Origins in the USA in the 1980s of the warning that smokeless tobacco is not a safe alternative to cigarettes: a historical, documents-based assessment with implications for comparative warnings on less harmful tobacco/nicotine products. Harm Reduction Journal. 16 kwiecień 2018;15(1):21.
- xiv Rodu B, Godshall WT. Tobacco harm reduction: an alternative cessation strategy for inveterate smokers. Harm Reduction Journal. 21 grudzień 2006;3(1):37.
- xv Statistics Sweden. Tobacco habits by indicator, study domain and sex. Percentage and estimated numbers in thousands. Year 2008-2009 - 2021-2021 [Internet]. Statistikdatabasen. [cytowane 27 wrzesień 2022]. Dostępne na: http://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START__LE__LE0101__LE0101H/LE01012021H06/
- xvi Lee P, Ramström L. New data reveals potential of snus in reducing impact of tobacco-related diseases [Internet]. News-Medical.net. 2017 [cytowane 9 listopad 2022]. Dostępne na: <https://www.news-medical.net/news/20170616/New-data-reveals-potential-of-snus-in-reducing-impact-of-tobacco-related-diseases.aspx>
- xvii GSTHR. An introduction to snus [Internet]. Global State of Tobacco Harm Reduction; 2022 wrz [cytowane 17 październik 2022]. (GSTHR Briefing Papers). Dostępne na: <https://gsthr.org/briefing-papers/an-introduction-to-snus/>
- xviii Newcombe R. High Time For Harm Reduction. Druglink. 1 styczeń 1987;2:10-1.
- xix Warner KE, Slade J, Sweanor DT. The Emerging Market for Long-term Nicotine Maintenance. JAMA. 1 październik 1997;278(13):1087-92.
- xx Dunworth J. An Interview with The Inventor of the Electronic Cigarette [Internet]. Ashtray Blog. 2013 [cytowane 27 wrzesień 2022]. Dostępne na: <https://www.ecigarettedirect.co.uk/ashtray-blog/2013/10/interview-inventor-e-cigarette-herbert-a-gilbert.html>
- xxi Michels DL. Regulatory Letter [Internet]. Truth Tobacco Industry Documents. 1987 [cytowane 27 wrzesień 2022]. Dostępne na: <https://www.industrydocuments.ucsf.edu/tobacco/docs/#id=xggy0038>
- xxii Ducharme J. Big Vape. London: Hodder & Stoughton; 2022. 336 s.
- xxiii Directive 2014/40/EU of the European Parliament and of the Council on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning the manufacture, presentation and sale of tobacco and related products and repealing Directive 2001/37/EC. kwi 3, 2014.
- xxiv Electronic Cigarettes. Volume 508: debated on Wednesday 7 April 2010 [Internet]. Hansard - UK Parliament. 2010 [cytowane 4 październik 2022]. Dostępne na: <https://hansard.parliament.uk/commons/2010-04-07/debates/10040762000014/ElectronicCigarettes>
- xxv Shapiro H. Burning Issues: Global State of Tobacco Harm Reduction 2020. Chapter 5 - Project fear: the war against nicotine. [Internet]. London: Knowledge-Action-Change; 2020 [cytowane 18 luty 2021]. Dostępne na: <https://gsthr.org/reports/burning-issues-2020/chapter-5/>
- xxvi GSTHR. The right to health and the right to tobacco harm reduction [Internet]. London: Global State of Tobacco Harm Reduction; 2022 cze [cytowane 27 wrzesień 2022]. (GSTHR Briefing Papers). Dostępne na: <https://gsthr.org/briefing-papers/the-right-to-health-and-the-right-to-tobacco-harm-reduction/>